

ՎՈՌ ՎԵՎՈՐՊՅԱՆ

ԻՐԱԲ-ԻՐԱՆՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ-ՍԱՀՄԱՆԱՅԻՆ ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ

Տարածքային-սահմանային հակասությունները ժամանակակից Իրաքի և Իրանի միջև սկիզբ են առնում դեռ Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև դիմակայության շրջանից: Բազմաթիվ հակասությունների շարքում կենտրոնական տեղերից մեկը զբաղեցնում է երկու երկրների միջև բնական սահման հանդիսացող Շատ ալ Արաբ գետը¹: Շատ ալ Արաբը կարևոր ռազմավարական նշանակություն ունի երկու երկրների համար: Այդ գետը Իրաքի համար այն միակ ջրային ճանապարհն է որով ելք է ապահովվում դեպի Պարսից ծոց²: Շատ ալ Արաբը նաև կարևորագույն առևտրական և փոխադրամիջոցային նշանակություն ունեցող ջրային ճանապարհ է, այդ իսկ պատճառով գետի նկատմամբ հսկողություն սահմանելը հանդիսանում էր սկզբում Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի, իսկ ապա ժամանակակից Իրաքի և Իրանի Իսլամական Հանրապետության համար հույժ կարևոր արտաքին քաղաքական խնդիր: Սույն հոդվածի սեղմ շրջանակներում փորձել ենք լուսաբանել Շատ ալ Արաբ գետին առնչվող սահմանային խնդիրների հարցը: Շատ ալ Արաբ գետի շուրջ հակասությունները սկիզբ են առնում 16-րդ դարում:

1639թ. Օսմանյան կայսրության և Իրանի միջև ստորագրվեց տարածքային-սահմանային հակասությունները կարգավորող Չոհաբի պայմանագիրը³: Այդ պայմանագիրը Շատ ալ Արաբ գետի շուրջ առկա թուրք-իրանական հակասությունների համապատասխան կարգավորման առաջին փորձն էր⁴: Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև սահմանային հիմնական հակասությունները վերաբերում էին այդ երկրների հարավային հատվածում բնական սահման հանդիսացող Շատ ալ Արաբ գետին և վերջինիս աջ ու ձախ ամիերին հարող որոշ տարածքներին: Ի տարբերություն Օսմանյան կայսրության, Պարսկաստանը բանակցություններին պնդում էր, որպեսզի սահմանը երկու երկրների միջև անցներ Շատ ալ Արաբի գետափովտով, ինչը միանշանակ մերժվում էր Թուրքիայի կողմից, քանի որ գետի վարարման ժամանակ գետափովտը շատ հաճախ ենթարկվում էր վտվախության՝ ընդարձակելով

պարսկական սահմանը⁵։ Բանակցող կողմերը որոշեցին պահպանել գոյություն ունեցող սահմանների կարգավիճակը, բացառությամբ Օսմանյան կայսրությանը անցնող Շատ ալ Արաբ գետին հարող վիճելի մի տարածք։ Բայցևայդպես Ջոհարի պայմանագիրը չկարողացավ կարգավորել թուրք-իրսնական սահմանային-տարածքային հակասությունները։

Ջոհարի պայմանագրի անարդյունավետության արդյունքում 1823թ. ստորագրվեց Էրզրումի առաջին պայմանագիրը, որում քննարկվող մի շարք հարցերի՝ Խուզխտանի, իրանական Շուշտեր և իրաքյան Բասրա քաղաքի միջև սահմանային հակասությունների հետ մեկտեղ Շատ ալ Արաբի խնդիրը ևս մնաց չկարգավորված։

Հարկ է նշել, որ 19-րդ դարում թուրք-պարսկական հարաբերություններին ավելի ու ավելի էին միջամտում Ռուսաստանը և Մեծ Բրիտանիան, ինչը մեծապես դժվարացնում էր թուրք-իրանական սահմանային հակասությունների կարգավորման գործընթացը։

1847թ. մայիսի 31-ին երկարատև բանակցություններից հետո ստորագրվում է Էրզրումի երկրորդ պայմանագիրը⁶։ Ինքնը կետից բաղկացած այդ պայմանագրում հստակ նշվում էր, որ Շատ ալ Արաբն իր ողջ երկայնքով պատկանում է Օսմանյան կայսրությանը, իսկ Մոհամմարս՝ քաղաքը և նավահանգիստը, Խիզր կղզին և նավահանգիստ Աբսդանը, ինչպես նաև Շատ ալ Արաբի արևելյան, այսինքն ձախ ափին գտնվող հողերը պետք է ընդգրկվեն Պարսկաստանի սուվերենության ներքո։ Պայմանագրին համաձայն պարսկական նավերը Շատ ալ Արաբում ազատ նավարկելու իրավունք էին ստանում⁸։ Էրզրումի երկրորդ պայմանագրի 3-րդ կետին համաձայն պետք է ստեղծվեր թուրք-պարսկական հանձնաժողով, որը 1849թ. պետք է սկսեր երկու երկրների սահմանի դելիմիտացիան։ Որոշ ժամանակ անց հանձնաժողովի մեջ մտան Ռուսաստանի և Անգլիայի մեկական ներկայացուցիչ⁹։ Թվում էր թե թուրք-իրանական հակասությունները կարգավորված են, սակայն տարածայնությունները պահպանվել էին։ Օրինակ՝ Ղրիմի պատերազմի ընթացքում՝ 1853-1856թթ. թուրք-պարսկական հակասությունները վերաճեցին զինված բախման։ 1854թ. հուլիսի 16-17-ը իրանական զորքերը հարձակվեցին Բայազետի մոտ տեղակայված թուրքական զորամիավորումների վրա¹⁰։

Այդուսմենայնիվ 19-րդ դարի 2-րդ կեսի ողջ ընթացքում Իրանը ընդունում էր Էրզրումի 2-րդ պայմանագիրը, համարելով այն Օսմանյան կայսրության և Իրանի միջև սահմանային վեճի կարգավորման համապարփակ տարբերակ, քանի որ պայմանագիրն իրավաբանորեն ամրագրում էր փաստացի գոյություն ունեցող իրավիճակը։ Սակայն իրականում Էրզրումի 2-րդ պայմանագիրը ևս չկարգավորեց երկու երկրների միջև գոյություն ունեցող հակասությունները։ Էրզրումի բանակցությունների մասնակից բրիտանացի Հենրի Լեյդը գրում էր, որ Պարսկաստանը

հավակնում էր Շատ ալ Արաբի ձախ ափի մոտ 60 մղոն երկարությամբ մի հատվածի: Համապատասխան քարտեզներ ուսումնասիրելուց հետո Լեյդը հայտնում էր, որ Օսմանյան Թուրքիայի պահանջները Շատ ալ Արաբի և Մոհամմարայի նկատմամբ ամբողջովին հիմնավորված էին: Լեյդը ընդգծում էր, որ Պարսկաստանը միայն անվանապես է սահմանել իր իրավասություններն այդ վիճելի տարածքների հանդեպ¹¹:

1911թ. դեկտեմբերի 21-ին Օսմանյան կայսրության և Պարսկաստանի միջև ստորագրվեց Թեհրանի հռչակագիրը, որը պետք է բանակցությունների հիմք դառնար երկու երկրների միջև սահմանի դելիմիտացիայի հարցում¹²: Համաձայն հռչակագրի կազմվեց խառը հանձնաժողով /թուրք-պարսկական/, որի նստավայրն ընտրվեց Ստամբուլը: Այդպիսով հիմք ընդունելով Էրզրումի երկրորդ պայմանագիրը թուրք-պարսկական հանձնաժողովը սկսեց սահմանների դելիմիտացիան: Միևնույն ժամանակ կողմերը պայմանավորվել էին, որ խնդիրներ առաջանալու դեպքում, հարցը կհանձնվի Հաագայի միջազգային դատարան¹³: Սակայն Թեհրանի հռչակագիրը ևս անգոր գտնվեց լուծում տալ թուրք-պարսկական տարածքային սահմանային վեճին: Եվ Թուրքիան համաձայն Թեհրանի հռչակագրի 4-րդ կետի խնդիրը փորձեց հանձնել միջազգային դատարան, ինչին դեմ արտահայտվեց Իրանը: Խուսափելով խնդիրը Հաագա տեղափխելուց¹⁴ 1912թ. օգոստոսի 15-ին իրանական պատվիրակը հայտարարեց, որ իր կառավարությունը ընդունում է Էրզրումի 2-րդ պայմանագիրը և դեմ չէ սահմանի դելիմիտացիայի շարունակմանը¹⁵:

1913թ. ամռանը տեղի ունեցան ռուս-թուրքական և անգլո-թուրքական բանակցություններ թուրք-իրանական սահմանի վերաբերյալ, որի արդյունքում 1913թ. հուլիսի 29-ին Անգլիայի արտոգործնախարար Գրեյը և Թուրքիայի հատուկ ներկայացուցիչ Իրահիմ Խակկի Փաշան Լոնդոնում ստորագրեցին համաձայնագիր, որով Անգլիան ստիպեց¹⁶ Թուրքիային ընդունել այն սահմանագիծը, որը ձեռնտու էր Իրանին և հետևապես առաջին հերթին նաև Անգլիային¹⁷:

Արդեն 1913թ. նոյեմբերի 4-ին Օսմանյան կայսրության և Պարսկաստանի միջև Անգլիայի և Ռուսաստանի միջնորդությամբ ստորագրվեց Կոստանդնուպոլսի հռչակագիրը, համաձայն որի Օսմանյան իշխանությունը տարածվում է ողջ Շատ ալ Արաբի նկատմամբ իր կղզիների հետ միասին, իսկ սահմանն անցնում էր գետի ձախ՝ արևելյան ափով: Իրանի հսկողության տակ մնում էին Աբադանի պարսկական ափը՝ Մուխալլան և Մոհամմարա նավահանգստի մի մասը¹⁸:

Կոստանդնուպոլսի հռչակագրի համաձայն կազմավորվում էր թուրք-իրանական նոր հանձնաժողով, որը հերթական անգամ պետք է զբաղվեր թուրք-իրանական սահմանի դելիմիտացիայով: 1914թ. հունվարից մինչև ամիսը հանձնաժողովը դելիմիտացիայի ենթարկեց թուրք-

պարսկական սահմանը Շատ ալ Արաբում գտնվող Ֆառ մավահանգստից մինչև փետրվարի 17-ը լեռը, որի երկարությունը կազմում էր մոտ 1900կմ, տեղադրվեց 227 սահմանասյուն: Նոր գծված սահմանները ստորագրեցին Անգլիան և Ռուսաստանը¹⁹: Փաստորեն թուրք-իրանական սահմանային վեճն ըստ էության կարելի էր համարել կարգավորված: Սակայն առաջին աշխարհամարտից հետո հակասությունները երկու պետությունների՝ այս անգամ արդեն Իրաքի²⁰ և Իրանի²¹ միջև դարձան օրհասական:

Իրաք-իրանյան սահմանային հակասությունների կարգավորման բանակցային փորձերը վերսկսվեցին 20-րդ դարի 30-ականներին:

1932թ. ապրիլի 22-ին Թեհրանում մի կողմից Իրաքի թագավոր Ֆեյսալի և վարչապետ Նուրի Սաիդի և մյուս կողմից Իրանի շահի միջև տեղի ունեցած բանակցություններից հետո արվեց պաշտոնական հայտարարություն, որ կողմերը մի շարք հարցերի շուրջ եկել են համաձայնության: Իրանական կողմը կարծիք հայտնեց, որ ցամակայի կլիմեր, եթե սահմանը երկու երկրների միջով անցներ ոչ թե Շատ ալ Արաբի ծախ ավիով (արևելյան), այլ գետահովտով, ինչը սակայն մերժեց Իրաքի թագավորը: Իրանն առաջարկեց նաև, որպեսզի Իրաքն իրեն հանձնի Շատ ալ Արաբի երկայնքով 3 կմ երկարությամբ մի տարածք, որպես բարի կամքի դրսևորում՝ ապահովելով իրանական մավերի խառնախմբելու հնարավորությունը: Ի պատասխան այդ հարցադրմանն Իրաքն առաջարկեց վերոհիշյալ տարածքը վարձակալության հանձնել Իրանին, եթե վերջինս համաձայնի բավարարել Իրաքի պահանջները մի շարք այլ վիճելի հարցերում: Սակայն Իրանը մերժեց այդ տարբերակը²²:

Չնայած այն հանգամանքին, որ երկու երկրների միջև 1930-1931թթ. երկարացվեցին հյուպատոսական հարաբերությունները, այդուամենայնիվ իրաք-իրանյան հարաբերությունները մնում էին լարված:

1932թ. երկու երկրների միջև հարաբերությունները ծայրահեղ վատթարացան:

Իրավիճակն էլ ավելի բարդացավ, երբ 1934թ., իրանական ռազմածովային ուժերի մի քանի մավ մտավ Շատ ալ Արաբ՝ հասնելով մինչև Խորենշահը: Այդ քայլից հետո Իրանը հայտարարեց, որ չի ճանաչում Իրաքի սուվերենությունը Շատ ալ Արաբի նկատմամբ²³:

Չկարողանալով Շատ ալ Արաբի խնդիրը կարգավորել անմիջական բանակցությունների միջոցով, Իրաքը 1934թ. նոյեմբերի 29-ին դիմեց Ազգերի Լիգայի Խորհուրդ՝ խնդրելով քննարկել Իրաք-իրանյան սահմանավեճը: Իրաքը մեղադրում էր Իրանին Շատ ալ Արաբով նավագնացության խաչընդոտելու, տարածքային զավթման փորձ իրականացնելու և Գոմեջան-Շամ գետի հունը փոփոխելու մեջ: Իրաքի կողմից Ազգերի Լիգային դիմելը Շատ ալ Արաբի խնդիրը տեղափոխում էր զարգացման մոր վուլ՝ նրան տալով քննարկման ավելի լայն շրջանակներ:

1935թ. հունվարի 8-ին պատասխան մամակում Իրանը պնդում էր, որ մահիկինում կնքված ոչ մի փաստաթուղթ իրավական ուժ չունի, քանի որ Օսմանյան կայսրությունը այլևս գոյություն չունի²⁴:

Ազգերի Լիգայի Խորհրդում Անգլիան առաջարկեց խնդիրը հանձնել Հաագայի միջազգային դատարան²⁵: Սակայն Իրանը երաժարվեց հարցը հանձնել միջազգային դատարան: Խնդրի լուծմանը չնպաստեց մահ Ազգերի Լիգայի Խորհրդի կողմից Իտալիայի պատվիրակ Ալոիզի խնդրի ուսումնասիրման նպատակով միջնորդ նշանակվելը: Համապատասխան ուսումնասիրություն անցկացնելուց հետո Ալոիզը ևս առաջարկեց վեճը հանձնել միջազգային դատարան, ինչին հերքական անգամ դեմ արտահայտվեց Իրանը²⁶: Միևնույն ժամանակ Ալոիզի միջնորդությամբ Իրաքի և Իրանի միջև սկսեցին անմիջական բանակցություններ և 1935թ. սեպտեմբերի 28-ին երկու երկրների արտգործնախարարները դիմեցին Ազգերի Լիգայի Խորհուրդ՝ խնդիրը Հաագայի դատարանի քննարկմանը չներկայացնելու խնդրանքով²⁷:

1937թ. հուլիսի 4-ին Իրանի և Իրաքի միջև ստորագրվեց սահմանային վեճերի կարգավորման մասին պայմանագիր²⁸, որով Շատ ալ Արաբ գետի ջրերը համարվում էին ազատ մավարկելի և քաց միայն երկու երկրների ռազմաճակատի համար: 1937թ. պայմանագրի 4-րդ և 5-րդ հոդվածների համաձայն պետք է կազմակերպվեր գետի շահագործման համար անհրաժեշտ հարկահավաք, անվտանգության ապահովման համակարգ, ապահովվի սահմադրական պայմաններ և այլն²⁹:

Չորս օր անց հուլիսի 8-ին Իրաքի, Իրանի, Թուրքիայի և Աֆղանստանի միջև կնքվեց Սաադաբադի պակտը, իսկ հուլիսի 24-ին ստորագրվեց հակասությունների խաղաղ լուծման մասին պայմանագիրը: Պետք է նշել, որ Սաադաբադի պակտը ավելի շատ ռազմաքաղաքական միություն էր և ինչպես հաճախ այն անվանում էին մերձավորարևելյան Անտանտան: Սաադաբադի պակտի համաձայն՝ իրաք-իրանյան սահմանը փոփոխման էր ենթարկվում միայն իրանական Աբադան մավահանգստի հատվածում, որտեղ այն մոտ 2 կմ երկարությամբ անցնում էր /առաջին անգամ/ գետահովտով: Սաադաբադի պակտի հիմքում դրվում էր 1913թ. Կոստանդնուպոլսի վիճարկման հռչակագիրը³⁰: Պակտով կարգավորվում էր մահ մավահանգստության սկզբունքը, և ենթադրվում էր մեր վերահսկիչ հանձնաժողովի կազմավորում³¹: Սակայն վրա հասած երկրորդ համաշխարհային պատերազմը ժամանակավորապես հետաձգեց երկու երկրների միջև գոյություն ունեցող հակասությունների քննարկումը:

1948թ. հունիսին Իրանը Իրաքի կառավարությունից պահանջեց յուրաքանչյուր 6 ամիսը մեկ իրեն ներկայացնել Շատ ալ Արաքի համար ծախսվող գումարի չափը և ստացվող եկամուտները³²: 1949թ. ապրիլի 5-ին Իրանն Իրաքին համաձայնագրի մահագիծ ուղարկեց, որտեղ վկա-

յակոչելով 1937թ. սահմանային պայմանագրի 4-րդ և 5-րդ հոդվածները՝ պահանջում էր անհապաղ իրականացնել դրանք: Համաձայն այդ կետերի իրաք-իրանյան խառը հանձնաժողովը պետք է յուրաքանչյուր երկու կողմերին էլ տեղեկացներ Իրաքի և Իրանի կողմից Շատ ալ Արաքի համար ծախսվող զոււմարի չափը: Բայց այս հարցում ևս կողմերը ընդհանուր հայտարարի չեկան:

1948թ., այնուհետև 1957թ. Կարաչիում Բաղդադի պակտի մասնակիցները հանդիպմանը ևս մեկ անգամ քննարկվեց Շատ ալ Արաքի հարցը, որտեղ որոշվեց դիմել Թեհրանում Ըվեդիայի դեսպանությանը³³ որպես միջնորդի, սակայն 1958թ. հուլիսի 14-ին Իրաքում տեղի ունեցած հեղափոխության արդյունքում Իրանում շվեդական դեսպանությանը որպես միջնորդի դիմելու հարցը հետաձգվեց³⁴: Իրաքյան նոր կառավարությունը ոյտեգրեց հակակոսյետերապաշտակւսն քաղաքական ուղեգիծ և դուրս եկավ Բաղդադի պակտից: Ստեղծված իրավիճակում Անգլիան և ԱՄՆ-ը սկսեցին սերտ կապեր վերահաստատել Իրանի հետ, իսկ Վաշինգտոնը նույնիսկ ռազմական օգնություն խոստացավ Թեհրանին Իրաքի դեմ ռազմական գործողություններ սկսելու դեպքում³⁵: Նման աջակցության առաջարկի ազդեցությունը նպաստեց Իրանին ավելի եռանդուն կերպով պահանջել Իրաքին զիջումների գնալ վերոհիշյալ հակասությունների հարցում: Իրաքյան հեղափոխությունից հետո՝ օգտվելով Անգլիայի և ԱՄՆ-ի աջակցությունից Իրանը սկսեց պահանջել վերանայել Իրաքի հետ գոյություն ունեցող սահմանային պայմանագրերը, մասնավորապես կապված Շատ ալ Արաքի խնդրի հետ:

Հակառակ այն հանգամանքին, որ Իրաքը ոչ միշտ էր կատարում Իրանի հետ ունեցած պայմանագրային կետերը, այդուամենայնիվ Բաղդադը պնդում էր, որ 1937թ. պայմանագիրը կարգավորել է վիճելի բոլոր խնդիրները և որ այն վավերացնելով Իրանը ընդունել է նաև Էրզրումի 1847թ. 2-րդ պայմանագիրը, Կոստանդնուպոլսի 1913թ. հռչակագիրը, որոնք կնքվել են Օսմանյան կայսրության հետ, որի իրավահաջորդը հանդիսանում է Իրաքը³⁶:

1953թ. Իրանում Մոսադեկի կառավարության անկումից հետո Իրաքն էլ ավելի կոշտ դիրքորոշում զբաղեցրեց՝ պահանջելով Իրանից իրեն վճարել 1.926.138 իրաքյան դինար, որպես հարկ Շատ ալ Արաքով իրանական նավերի նավարկության համար: Ի պատասխան իրանական կառավարությունը 1955թ.-ից վերսկսեց պահանջել կյանքի կոչել 1937թ. պայմանագրի 5-րդ հոդվածը՝ (հանձնաժողովի կազմավորումը): Միայն 1956թ. մայիսին կողմերը համաձայնության եկան տեխնիկական հարցերով հանձնաժողովի կազմման հարցում: Երկու երկրների միջև լարվածության թրթափմանը չնպաստեց նաև նրանց անդամակցությունը Բաղդադի պակտին:

1958թ. սեպտեմբերի 10-ին իրանական կառավարությունը հայտարարեց, որ Իրանի նավերը իրավունք ունեն ազատ օգտվել Շատ ալ Արաբից³⁷:

1959թ. մայիսի 7-ին Իրանի կառավարությունը Բաղդադում իր դեսպանության միջոցով հայտնեց, որ Շատ ալ Արաբի վրա Խոսրովաբադի նավահանգիստը³⁸ ենթարկվում է Խորենշահի նավահանգստին: Ի պատասխան Իրաքը հայտարարեց, որ համաձայն 1937թ. պայմանագրի Շատ ալ Արաբում գտնվող նավահանգստներից միայն Աբադանն է պատկանում Իրանին³⁹, և հետևաբար Խոսրովաբադ նավահանգիստը պատկանում է Իրաքին:

Հակառակ ողջ լարվածությանը 60-ականներին երկու երկրների միջև ակնկալվող զինված բախումը տեղի չունեցավ: Իրաք-իրանյան բանակցությունների մոր վուլ է սկսվում 1968թ. հուլիսի 17-ին, երբ Իրաքում հեղաշրջման արդյունքում իշխանության գլուխ է գալիս Ահմեդ Հասան ալ-Բակրը, որը դարձավ երկրի նախագահն ու վարչապետը⁴⁰:

1968թ. դեկտեմբերի 14-ին Թեհրան է ուղևորվում Իրաքի վոյսվարչապետ և պաշտպանության նախարար, զեներալ Հադդան Տիկրիտին, որը հայտարարեց, որ իր պետությունը պատրաստ է կարգավորել բոլոր հակասությունները և վերանայել 1937թ. պայմանագիրը⁴¹: Սակայն վեց ամիս տևած պատվիրակությունների փոխադարձ այցելությունները ոչմի դրական արդյունքի չբերեցին: 1969թ. հունվարի 27-ին իրանական 20 հոգանոց պատվիրակությունը ժամանեց Իրաք երկու երկրների միջև գոյություն ունեցող հիմնական հակասությունները կարգավորելու նպատակով: Սակայն բանակցությունները մտան փակուղի, քանի որ իրանական պատվիրակությունը պահանջեց չեղյալ հայտարարել 1937թ. պայմանագիրը⁴²: 1969թ. փետրվարի 11-ին Բաղդադում գտնվող Իրանի կառավարական պատվիրակության ղեկավար Խալաթաբին հանձնեց Իրաքին 1937թ. սահմանային պայմանագրի չեղյալ հայտարարման մասին կառավարական նամակը: Նույն թվականի ապրիլի 15-ին Իրաքի արագորոճնախարարը Բաղդադում Թեհրանի դեսպանությանը տեղեկացրեց, որ Իրաքը Շատ ալ Արաբը համարում է իր տարածքի մի մասը և որ Իրանի նավերն այդ հատվածով անցնելիս պետք է իջեցնեն իրենց դրոշները և նրանցում չպետք է լինեն Իրանի ռազմածովային ուժերի ներկայացուցիչներ: Ապրիլի 19-ին Թեհրանը հրապարակայնորեն չեղյալ հայտարարեց 1937թ. իրաք-իրանյան սահմանային պայմանագիրը: Օգտվելով Իրաքում ստեղծված լարված իրավիճակից՝ կապված Իրաքի հյուսիսում քրդերի դեմ ընթացող ռազմական գործողությունների, իրանական կողմն Իսրայելի, ԱՄՆ-ի և Անգլիայի աջակցությամբ Իրաքում հակաիշխանական դավադրության փորձ էր կազմակերպել, որը սակայն բացահայտվեց 1970թ. հունիսին, և էլ ավելի սրեց երկուստեք հարաբերությունները⁴³:

Իրանի նման քայլը պայմանավորված էր նաև միջադարձական հարաբերություններում առկա որոշակի բարդություններով, մասնավորապես իրաքա-սիրիական և իրաք- եգիպտական հարաբերությունների վատթարացմամբ:

1969թ. ապրիլի 19-ին Իրանի մեջլիսը միակողմանի ձևով չեղյալ հայտարարեց 1937թ. սահմանային պայմանագիրը: Իրանը հայտարարեց, որ Իրաքն անօրինական ձևով շուրջ 30 տարի օգտագործում է Շատ ալ Արաքը և տեղեկանք չի ներկայացնում գետի օգտագործումից ստացված եկամուտների մասին, այդ իսկ պատճառով Թեհրանը չեղյալ է հայտարարում պայմանագիրը, իսկ գետն էլ վերանվանում Արվանդ Ռուդ (Շատ ալ Արաքի եին պարսկերեն անվանումը)⁴⁴:

Ապրիլի 21-ին Իրաքը դատապարտեց Իրանի անհեռատես քայլը և հրաժարվեց ճանաչել Թեհրանի կողմից պայմանագիրը չեղյալ հայտարարելու փաստը⁴⁵: Արդյունքում Իրաքից արտաքսվեցին մի քանի հազար իրանցիներ, իսկ Իրաքը ապաստան տվեց գեներալ Բախտիարին⁴⁶:

1969թ. ապրիլի 29-ին ՍԱԿ-ում Իրաքի մշտական ներկայացուցիչ Ադնան Ռաուֆը ՍԱԿ-ի ԱԽ-ի նախագահին նամակ ուղարկեց, որտեղ հայտնում էր Իրաքի բողոքը կապված Իրանի 1937թ. պայմանագիրը չեղյալ հայտարարելու հետ: Մայիսի 1-ին ԱԽ նախագահին ուղղված պատասխան նամակում Իրանի ներկայացուցիչ Մեհդի Վաքիլը վարձում էր արդարացնել Իրանի գործողությունները: ՍԱԿ-ի ԱԽ-ն անտարբեր մնաց երկու նամակների հանդեպ համաձայնելով միայն միջնորդել Իրաքի և Իրանի միջև երկկողմ բանակցություններ սկսելու հարցում: Փաստորեն իրաք-իրանյան սահմանային վեճը ՍԱԿ տեղավորվելը ևս ոչ մի հանգուցալուծման չբերեց:

1969-1970 թթ., այն բանից հետո, երբ Մեծ Բրիտանիան հայտարարեց, որ հեռանում է Պարսից ծոցի շրջանից, Իրանի շահ Մուհամմեդ Ռեզա Փաեղվափն ակտիվացրեց Թեհրանի ծավալապաշտական քաղաքականությունը տարածաշրջանում⁴⁷: Այդ ժամանակահատվածում իրաք-իրանյան հարաբերություններում լարվածության մոտ վուլ է սկսվում, կապված Իրաքի Իրանից Պարսից ծոցի արաբական երեք կղզիների ետ վերադարձնելու պահանջի հետ⁴⁸: 1970-ականների առաջին կեսին երկու երկրների միջև դադարեցվել էին դիվանագիտական, տնտեսական, առևտրական և մշակութային բնագավառում հարաբերությունները: Սիայն 1973թ. արաբ-իսրայելական պատերազմը ստիպեց Իրանին մեղմացնել իր կոշտ հակաարաբական դիրքորոշումը: Եվ արդեն հոկտեմբերի 7-ին Իրաքի հեղավտիսական կոմիտեի խորհրդը որոշեց վերականգնել դիվանագիտական հարաբերություններն Իրանի հետ:

1975թ. մարտի 6-ին Ալժիրում, ՕՊԵԿ-ի անդամ պետությունների հերթական նիստին Իրանի շահը և Իրաքի հեղավտիսական խորհրդի հրամանատարության նախագահի տեղակալ Սադդամ Հուսեյն Ալժիրի

նախագահ Խուարի Բումեդյենի միջնորդությամբ ստորագրեցին համա-
ձայնագիր⁴⁹, որի առաջին կետի համաձայն 1913թ. Կոստանդնուպոլսի
արձանագրության և 1914թ. դեկտեմբերի 1-ի վերաբերյալ հանձնաժողո-
վի հռչակագրի հիման վրա դեմարկացիայի էր ենթարկվում իրաք-իրա-
նական սահմանագիծը⁴⁹։ Ըստ Ալժիրի համաձայնագրի Իրաքի և Իրանի
միջև սահմանը պետք է անցներ ոչ թե արևելյան՝ իրանական ափով, այլ
գետահովտով, իսկ ավելի կոնկրետ գետի մեջտեղով։

Ալժիրի համաձայնագիրը փոխգիջումային տարբերակ էր։ Իրոսնը
պարտավորվում էր դադարեցնել, օգնություն ցույց տալ քուրդ ապս-
տամբներին, Իրաքը համաձայնվում էր ճանաչել Իրանի հավասար իրա-
վունքները Շատ ալ Արաբի նկատմամբ և գետի սահմանի դեկտեմբերի
ցիան գետահովտով⁵⁰։

1975թ. հուլիսի 13-ին Բաղդադում Ալժիրի համաձայնագրի հիման
վրա ստորագրվեց Իրան-իրաքյան պայմանագիրը պետական սահման-
ների և բարի դրացիական հարաբերությունների, ինչպես նաև իրաք-ի-
րանյան սահմանի անվտանգության ապահովման վերաբերյալ։ 1975թ.
դեկտեմբերի 26-ին Իրաքը և Իրանը ստորագրեցին 4 լրացուցիչ համա-
ձայնագրեր՝ Շատ ալ Արաբով նավագնացության, սահմանային գետերի
և արտավայրերի հավասար օգտագործման, ինչպես նաև սահմանային
կոմիսարների իրավունքների և լիազորությունների վերաբերյալ։ 1975թ.
պայմանագրի ստորագրման նախորդին իրաք-իրանյան սահմանային
խառը հանձնաժողովը վերջնականապես անցկացրեց Շատ ալ Արաբի՝
որպես գետային սահմանի դեմարկացիան և դեկտեմբերի 26-ին գետահով-
տով։ Այդ սահմանագիծը պայմանագրով համարվում էր անձեռնմխելի և
վերջնական⁵¹։ Ալժիրի համաձայնագրի և Բաղդադի պայմանագրի հա-
մաձայն երկու երկրների միջև սահմանն անցնում էր Շատ ալ Արաբի գե-
տահովտով։ Ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները թե՛
Իրաքը, և թե՛ Իրանը ձգձգում էին պայմանագրի կետերի կատարումը,
ինչը շուտով մի շարք հանգամանքների հետ միասին հանգեցրեց Իրաք-
իրանյան պատերազմին։

1979թ. Իրանում տեղի ունեցավ իսլամական հեղափոխություն և
Իրանը հռչակվեց Իսլամական հանրապետություն։ Իրադարձություն-
ներն Իրանում ոչ միայն ազդեցին տարածաշրջանում ընթացող գործըն-
թացների վրա, այլև նոր հարցադրումներ առաջ քաշեցին միջազգային
հարաբերություններում։

Իրաք-իրանյան հարաբերությունները ծայրահեղ լարված բնույթ
էին ստանում, երբ 1979թ. հուլիսին Իրաքի նախագահի պաշտոնը
ստանձնում է Սադդամ Հուսեյնը։ Իրաքի կառավարության որոշ շրջա-
նակներ 1975թ. պայմանագիրը համարում էին ազգային շահերը ոտնա-
հարող։ Փոխադարձ մեղադրանքների տարափից հետո՝ կապված 1975թ.
պայմանագրի կետերը չկատարելու հետ, Սադդամ Հուսեյնը պահանջեց

Իրանից ետ վերադարձնել Շոցի երեք կղզիները: Իրաքի պահանջին Իրանը պատասխանեց, որ այդ կղզիների դիմաց ինքն արդեն վճարել է 14մլն. դոլար: Իսկ 1979թ. հոկտեմբերի 7-ին Իրանը պահանջեց փակել իրաքյան հյուպատոսությունը Խորենշահրում, միևնույն ժամանակ հավակնություն հայտնելով Բահրեյնի նկատմամբ: Իրանը Պարսից ծոցը սկսեց ամրակնել Իսլամական ծոց:

1980թ. ապրիլի սկզբին Սադդամ Հուսեյնը նամակ ուղարկեց Ֆիդել Կաստրոյին, որպես Չմիացած երկրների շարժման նախագահի և ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Կուրտ Վալդհայմին կապված Իրանի ագրեսիվ հայտարարությունների հետ: Իրաքյան նամակին հաջորդեց իրանական, որտեղ Թեհրանը հայտարարում էր, որ Բահրեյնը և Բաղդադը իրանական տարածքներ են և շուտով կանցնեն Իրանի ինքնիշխանության ներքո⁵²:

1980թ. սեպտեմբերին Իրաքի Ազգային խորհուրդը չեղյալ հայտարարեց իրան-իրաքյան 1975թ. մարտի 6-ի հռչակագիրը և 1975 հունիսի 13-ի պայմանագիրը՝ հայտարարելով Շատ ալ Արաբի նկատմամբ իրաքյան սուվերենության վերականգնումը⁵³, իսկ սեպտեմբերի 22-ին իրաքյան զորքերը հարձակվեցին Իրանի վրա: Սկսվեց 8 ամյա իրաք-իրանյան պատերազմը, որը մեծ հաշվով կողմերից ոչ մեկին հաղթանակ չապահովեց:

Իրաք-իրանյան պատերազմից հետո սկսված հաշտության բանակցությունները ոչ մի արդյունքի չհանգեցրեցին և իրաք-իրանյան պատերազմը սառեցվեց:

1990թ. օգոստոսի 14-ին Իրաքի նախագահ Սադդամ Հուսեյնի Իրանի նախագահին հղած նամակում, Բաղդադը առաջարկում է Շատ ալ Արաբի խնդրի կարգավորման հարցում հիմք ընդունել 1975թ. Ալժիրի հռչակագիրը, որին էլ դրական է արձագանքում Թեհրանը⁵⁴: Այդպիսով հարյուրամյակներ տևած իրաք-իրանյան տարածքային-սահմանային հակասությունները և իրաք-իրանյան պատերազմի պատճառներից մեկը՝ Շատ ալ Արաբի խնդիրը, կարգավորվեց Օսմանյան կայսրության և Պարսկաստանի միջև 19-րդ դարում գոյություն ունեցող սահմանների փաստացի կարգավիճակի հիման վրա:

GOR GEVORGYAN

ABOUT IRAQI-IRANIAN TERRITORIAL-BOUNDING CONTRADICTIONS

In the context of Iraqi-Iranian territorial and bounding contradictions the main problem is connected with the river of Shat al-Arab. In the different periods of history the contradiction between two sides were transformed into sanguinary conflicts. The longest one was Iraqi-Iranian war /1980-1988/. Only at the end of 1980s the problem

of Shat al-Arab was dissolved. The bound between two countries became the deepest line /talveg/ of Shat al-Arab.

ՃԱՆՈՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Շատ ալ Արաբ գետը առաջացել է առաջին հազարամյակի կեսին Տիգրիս և Եփրատ գետերի միախառնման արդյունքում: Շատ ալ Արաբի ընդհանուր երկարությունը մոտ 204 կմ. է, իսկ լայնքը՝ մոտ 550 մ., որոշ հատվածներում գետի լայնքը գերազանցում է 1կմ.: Շատ ալ Արաբ գետի երկայնքի մոտ կեսը իրաք-իրանյան հարավային սահմանագիծն է: Shu' Алиев А., Иран и Ирак: история и современность, М., 2002 с. 605.
2. Алиев А., նշվ.աշխ., էջ 606.
3. www.mcij.or.jp/text/border/Iran-Iraq/irinq1639.html; Чириков Е.И., Путевой журнал русского комиссара-посредника по турецко-русскому разграничению 1849-1852гг., СПб, 1875, с. 649-651; Al-Dhabit Sh. S., International Relations and Boundary Treaties between Iraq and Iran. Baghdad. 1966, p. 29-37.
4. Բայրության Վ.Ա., Թուրք-իրանական հարաբերությունները 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին և Մեծ տերությունները, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Իրան, հ. 11, Երևան 1982, էջ 120:
5. Ниязатов Ш.А., Ирано-иракский конфликт: исторический очерк, М., 1989, с. 5.
6. The Treaty of Erzurum May 31, 1847 տես՝ www.meij.or.jp/text/border/Iran-Iraq/erzurum1847.html; Khalid Al-Issi, The Shatt al-Arab Dispute, Groningen 1971, p. 24; Longrigg S.H., Four Centuries of Modern Iraq. Ox., 1925, p. 249.
7. Մոհամմարան (Խորեմշեհր) 1837թ. գրավվել էր Մուրթան Մահմուդ 2-ի հրամանով Բաղդադի կառավարչի կողմից, սակայն 1841թ. այն կրկին անցավ Իրանին: Ниязатов Ш.А., նշվ.աշխ., էջ 5:
8. Ниязатов Ш.А., նշվ.աշխ., էջ 8:
9. Some Facts Concerning the Dispute between Iran and Iraq over the Shatt al-Arab. Ministry of Foreign Affairs, Tehran, May, 1966, p. 6.
10. Syres P.M., A History of Persia, vol. 11, L., 1930, p. 365.
11. Ниязатов Ш.А., նշվ.աշխ., էջ 6:
12. The Tehran Protocol, December 21, 1911, տես՝ www.meij.or.jp/text/border/Iran-Iraq/tehran1911.html:
13. Layerd H. Early, Adventures in Persia, Susaniyas and Babylonia, Vol. 2, L., 1987, p. 431-432.
14. Ամենայն հավանականությամբ Թեհրանը մտահոգված էր, որ Հաազայում թուրք-իրանական սահմանավեճը կլուծվի հոգուտ Օսմանյան Թուրքիայի:
15. Wilson A., South-Western Persia: A Political Officer's Diary 1907-1914, Ox., 1914, p. 300.
16. Al-Iss; Khalid. The Shatt al-Arab Dispute. Groningen, 1971, p. 16-17.
17. 1912թ. Անգլիային հաջողվեց ստանալ Իրանի հարավում և Արաղան կղզում գտնվող նավթահանքերի շահագործման կոնցեսիաները, ինչն էլ գտնվում էր հենց այդ վիճելի սահմանագծում: Մինչև 1921թ., Իրանում իշխանությամբ

զավթումը Ռեզա շահի կողմից, Անգլիան Հարավային Իրանում լիիրավ տնօրեն էր:

18. Protocol relating to the Delitation of the Turco-Prsian Boundary signed at Constantinople on 1913, տես՝ www.meij.or.jp/text/border/Iran-Iraq/irminq1913.html;
19. Ниязатов Ш.А., նշվ.աշխ., էջ 8:
20. Առաջին համաշխարհային պատերազմում Օսմանյան կայսրությունը պարտվեց, իսկ Իրաքը դարձավ Անգլիայի ենթամանդատային տարածք: 1921թ. օգոստոսի 23-ին անգլիացիների աջակցությամբ Հիջազի արքայազն Ֆեյսալը հռչակվեց Իրաքի թագավոր:
21. 1935թ. իրանական կառավարությունը որոշում ընդունեց պարսկական պետությունը վերանվանել Իրան: Տես՝ Иванов М.С., Очерк истории Ирана, М., 1952, с. 323.
22. Lauterpracht E., River Boundaries: Legal Aspects of the Shaff al-Arab Frontier – The International and Comparative Law Quarterly. Vol. O. Pt2, April, 1960, p. 211.
23. Al-Iss: Khalid. The Shatt al-Arab Dispute. Groningen, 1971, p. 16-17.
24. Араев С.А., Иран. Внешняя политика и проблема независимости 1926-1941гг., М., 1971, с. 289.
25. The League of Nations, February, 1935, p. 217-222.
26. Al-Marayati; A., The Diplomatic History of Modern Iraq. N.Y., 1961, p. 69-73: Անգլիան հույս ուներ որ Հաաքայում խնդիրը կլուծվի հօգուտ Իրաքի, իսկ ինքը՝ Լոնդոնը միջնորդելով հարցին «բարի ծառայություն» կմատուցի Բաղդադին:
27. Alwan M., The Iraqi-Iranian Frontier Dispute – Baghdad, 1960, p. 226-231.
28. 1937 Frontier Treaty between the Kingdom of Iraq and the Empire of Iran, տես՝ www.meij.or.jp/text/border/Iran-Iraq/irminq1937.html;
29. Նույն տեղում:
30. Тарасов П.К., Саадабадский пакт, международные отношения в новейшее время, Свердловск, 1968, с. 50.
31. O'Connell D.P., State Succession in Municipal Law and International Law, Cambridge, 1967.
32. Ниязатов Ш.А., նշվ.աշխ., էջ 30; Իրաքում նույնիսկ իրանական ֆիլմերի կինոփառատոն կազմակերպվեց, իսկ իրաքյան մի խումբ երիտասարդ դերասաններ ուղևորվեցին Իրան՝ մենահամերգների:
33. Թեհրանում Շվեդիայի դեսպանությունը համաձայնել էր ստանձնել միջնորդի պարտականությունը, բայց հայտնել էր, որ իր միջնորդությունը կարող էր իրականացվել միայն 1958թ. նոյեմբերի 1-ից հետո:
34. Ниязатов Ш.А., նշվ.աշխ., էջ 49:
35. Жданов Н.В., Игнатенко А.А., Ислам на пороге 21 века, М., 1989, с. 282.
36. Алиев А., նշվ.աշխ., էջ 580:
37. Al-Izzi Kh. The Shatt-al-Arab Dispute. A Legal Study, 3-rd ed. L.: Third world centre for research and publishing L., 1981, p. 89-90.

38. 1957թ. անգլո-իրանական նավթային կազմակերպությունը անօրինական կառուցել էր Խոսրովարադ նավահանգիստը իրաքյան տարածքային ջրերում:
39. Ниязатов Ш.А., նշվ.աշխ., էջ 42:
40. Fizzli N., The Iran-Iraq Conflict, P., 1981, p.27.
41. Նույն տեղում:
42. Ниязатов Ш.А., նշվ.աշխ., էջ 30:
43. Նույն տեղում:
44. Маркарян Р.В., Зона Персидского залива. Проблемы, перспективы., М., 1986, с.61-62.
45. Fizzli N., նշվ.աշխ., էջ 27:
46. Գեներալ Բախտիարը Իրանում դատապարտված էր մահապատժի՝ մեղադրվելով հակաշահական դավադրության մեջ:
47. Оганесян Н. О., Отношение Иракской Республики со странами Арабского Востока, Ер., 1985, с. 79.
48. Խոսրը վերաբերվում է Արու Մուսա, Մեծ և Փոքր Թոմբեր կղզիներին, որոնց նկատմամբ Իրանի հավակնությունները սկիզբ են առնում դեռ 17-րդ դարից: 1971թ. նոյեմբերի 30-ին իրանական ռազմածովային ուժերը զրադեցրեցին այդ երեք կղզիները՝ քարժրացնելով իրանական դրոշը: Նախքան զրադեցվելը Իրանի կողմից կղզիները պատկանում էին Արաբական Միացյալ Էմիրությունների մաս կազմած Շարջա և Ռաս-ալ-Խայմա էմիրություններին: Новейшая история Арабских стран Азии, М., 1989, с. 326; Գևորգյան Գ., Եզիպտոսը և իրաք-իրանյան պատերազմը 1980-1988թթ., Մերձավոր եվ Միջին երկրներ եվ ժողովուրդներ, հ. 22, Եր., 2003, էջ 63:
49. Տես՝ www.meji.or.jp/text/border/Iran-Iraq/imino1975.html:
<http://internationalwaterlaw.org/>
50. Նույն տեղում:
51. Ниязатов Ш.А., նշվ.աշխ., էջ 49:
52. Նույն տեղում:
53. Տես՝ www.meji.or.jp/text/border/Iran-Iraq/iminq1975.html:
<http://internationalwaterlaw.org/>
54. Letter from the Presiden of Iraq to the President of the Islamic Republic of Iran of August 14, 1990, տես՝ www.meji.or.jp/text/border/Iran-Iraq/iminq1990.htm